

A grande arte medieval. A Baixa Idade Media

Introdución

A Baixa Idade Media é a etapa comprendida entre os séculos XI e XV. Ao final da Alta Idade Media, tivo lugar unha segunda onda de violentas invasións en Europa (esta vez a cargo dos normandos, dos eslavos, dos maxiars e dos sarracenos). Este feito coincidiu coa fin do Imperio carolinxio, que era o máis parecido á unha orde política desde os tempos da Antiga Roma. A combinación de ambos factores espertou os peores presaxios entre a poboación e dende o cristianismo difundíase o rumor de que o mundo ía rematar no ano 1000, sendo o desánimo colectivo a actitude dominante. A maiores, nesta época Roma e Bizancio rachaban a súa unidade relixiosa e a Igrexa dividírase entre católicos e ortodoxos.

Chegado o momento crucial, o primeiro día do ano 1000 non se produciu ningún dos cataclismos profetizados, e o temor deu paso á esperanza entre unha sociedade analfabeta e empobrecida. Dende a crise do milenarismo en diante, ábrese a etapa coñecida como Baixa Idade Media, que fronte á decadencia característica da Alta, vai significar unha época de recuperación que culmina no 1492 co redescubrimiento de América e o comezo da Época Moderna.

A arte na Baixa Idade Media

A nivel artístico, este novo momento histórico tivo as súas consecuencias estéticas. Dalgún xeito, isto é produto da sociedade que, tras a caída do imperio de Carlomagno e os terrores apocalípticos do ano 1000, volvía a ter unha certa estabilidade. Estes son os séculos de consolidación definitiva do feudalismo, un sistema no que a sociedade estaba dividida en grupos sociais pechados aos que se pertencía por nacemento. Estas categorías eran tres: nobreza, clero e o campesiñado. Os dous primeiros tiñan privilexios que lles permitían un dominio completo da sociedade e vivir a costa do traballo dos non privilexiados, xeralmente campesiños baixo unha situación de servidume. O feudalismo é o sistema político, económico e social máis identificable coa Época Medieval e o seu símbolo construtivo, sempre será o castelo.

Os dous grandes estilos da arte medieval en xeral, e baixomedieval en particular van ser o románico e o gótico. Estes dous xéneros denomínanse estilos internacionais, xa que contrariamente ao que sucedía coas artes prerrománicas (onde cada pobo tiña as súas propias tipoloxías), aquí van seguirse unha serie de patróns unificados para todos aqueles lugares de Europa seguidores do catolicismo romano. Estas dúas artes abarcan, por tanto, os cinco séculos que supoñen a última fase do medievo.

ARTE ROMÁNICA

Coñecemos como románico á arte que se difundiu por Europa occidental durante os séculos XI e XII. Esta denominación xurdiu no século XIX a partir dunha analoxía coas linguas romances ou románicas (francés, galego, castelán, italiano, etc): se estas linguas xurdiran a partir do latín, a arte xurdiría a partir da arte romana. O románico foi a primeira linguaxe artística unitaria desde o Imperio romano, e acababa coa variedade creativa dos séculos da Alta Idade Media (séculos V- XI). Esta unificación artística é reflexo da existencia dunha certa unidade tamén cultural e política, que tiña ao cristianismo como unha das súas bases máis importantes.

Aínda que hai discrepancias en canto ao foco das primeiras manifestacións, crese que o románico orixínase en Francia (en concreto na rexión de Borgoña), lugar onde este estilo tivo o seu maior desenvolvemento na segunda metade do século XI e durante o século XII. O románico é a arte da recuperación medieval, tras superar o medo milenarista e implantar o sistema feudal. É o estilo dominante da Plena Idade Media, época das grandes peregrinacións, das Cruzadas e do triunfo do monacato. A relixiosidade moveu a moitas persoas para peregrinar aos lugares que estaban especialmente vencellados ao cristianismo, como Xerusalén, Roma e Santiago de Compostela. Foi en Francia onde se formaron un dos tipos principais de igrexa románica: as chamadas igrexas de peregrinación. Trátase, como o seu nome indica, dos templos que xurdiron nas poboacións que servían de paso ou eran meta das peregrinaxes. Nestas igrexas, a arquitectura adáptase a unhas condicións moi especiais, como eran albergar a grandes masas de peregrinos e a non poucos sacerdotes.

Compostela, no extremo máis occidental da península ibérica, converteuse nun importante lugar de peregrinación a partir do século IX. Supostamente, porque nese lugar apareceran os restos do Apóstolo Santiago, que tras a morte de Cristo viñera a predicar por esas terras. A historia das Cruzadas é tamén fundamental para entender o mundo medieval. Ao longo do século XI, os musulmáns foran conquistando os chamados Santos Lugares, aqueles nos que se desenvolve a vida de Xesucristo. No ano 1095, o Papa Urbano II decidiu iniciar unha guerra relixiosa para liberar estes territorios do dominio dos musulmáns (foi a orixe da Primeira Cruzada). Miles de campesiños, dirixidos por nobres e cabaleiros, abandonaron os seus fogares e dirixíronse cara a Oriente Próximo, animados por un forte sentimento relixioso. Nos douscentos anos seguintes, houbo varias cruzadas máis. Non conseguiron reconquistar Terra Santa, pero foron útiles para desenvolver os intercambios culturais e comerciais entre Oriente e Occidente.

Características da arquitectura románica:

O Románico non é un “simple” estilo artístico. Hai que consideralo máis ben como a tradución á arquitectura de toda a visión do mundo establecida polo cristianismo occidental. Por suposto, cando falamos de arquitectura neste momento, falamos de arquitectura relixiosa. Todo o que se constrúa ten que estar ao servizo de Deus, e só en segundo lugar ao servizo dos seus reis ou poderosos en xeral. Por tanto, a arquitectura románica é, sobre todo, unha arquitectura de igrexas e de mosteiros. Unha das características principais da Idade Media é que a vida se fixo maioritariamente rural desde os seus inicios. A Igrexa adaptouse a esta circunstancia creando mosteiros, lugares autosuficientes habitados por monxes, que eran os lugares centrais da vida cultural do momento. Ademais dunha igrexa e residencia para os monxes, tiñan todo o necesario para a vida dos seus habitantes, como hortos, cuadras, muíño, etc. Foron na súa maioría

importantes centros culturais. As súas bibliotecas e *scriptoria* permitiron a difusión do saber. A mediados do século XII, o clero urbán, dirixido polos bispos, comeza a predominar sobre o clero regular dos mosteiros. Isto tradúcese na construción dalgunhas catedrais, que se converten en símbolo da importancia que están a adquirir algunhas cidades (por exemplo Oviedo ou Compostela). A Catedral de Jaca (Huesca), a igrexa de San Martiño de Frómista (provincia de Palencia) ou o conxunto de Puente la Reina (Navarra) son outros grandes edificios do románico en España.

Xeralmente, os do románico son edificios combados con bóvedas de canón (as que se desenvolven a partir de arcos de medio punto ou semicirculares), ou con bóvedas de aresta (orixínanse ao cruzarse perpendicularmente dúas bóvedas de canón). O arco característico é o de medio punto, que concentra toda a carga nun só lugar e, por tanto, é fráxil. Tende a crebarse provocando o derrube do edificio. Para evitar isto, os arquitectos recorreron a muros extremadamente grosos, reforzados por contrafortes nos puntos críticos. Nos muros, abríase a menor cantidade posible de ocos. As xanelas, eran poucas e pequenas e unha consecuencia de todo isto era a escuridade dos edificios, que confería solemnidade aos actos que se celebraban neles. O espazo interior estaba habitualmente dividido en naves, separadas por columnas e piares tamén fortes e macizos, preparados para soportar o enorme peso das masas de pedra. As columnas adoitan ser cilíndricas, aínda que os piares teñen formas variadas (cruciformes, fasciculados...). As naves conducen ao espazo máis sacro da igrexa, a cabeceira, onde se atopa o altar (case sempre orientado ao Leste, o que identifica a Cristo co Sol nacente), que adoita ter forma de ábsida semicircular. Nas igrexas de certa importancia, construíuse tamén un deambulatorio, corredor circular situado entre o altar e as capelas radiais da ábsida. Servía para que os fieis puidesen contemplar as reliquias sen estorbar no desenvolvemento da misa.

A arquitectura románica non persegue a elevación xa que por entón tiñan problemas técnicos para construír edificios elevados. Erixían edificios baixos e robustos, en consonancia coa sociedade rural da época e cunha concepción da relixión baseada no medo, no temor á fin dos días. En consonancia con isto, era preferible que a “casa de Deus” fose un lugar misterioso e sobrecolador. Cando, nos séculos seguintes, cambie esta concepción, cambiará tamén o deseño dos templos: chegaría o estilo Gótico.

Escultura románica:

Como dixemos, a escultura románica está moi relacionada coa arquitectura. Isto favoreceu o desenvolvemento dos relevos. Os lugares principais para a localización destes eran as portadas dos templos. O feito de que a inmensa maioría do pobo fose analfabeta fixo que a Igrexa se propuxese adoutrinar á xente mediante escultura e pinturas. A decoración dos templos era considerada “a Biblia dos pobres”, dos que non sabían ler. Por tanto, esta decoración formaba parte esencial da propia arquitectura. As esculturas, sobre todo en relevo, enchen as fachadas e as portadas das igrexas, dos mosteiros e das primeiras catedrais, así como os capiteis das columnas.

Os mestres elaboraban as decoracións en lugares de paso obrigado, e así todos os fieis as vían, o que facilitaba que fosen instruídos na doutrina cristiá. A característica principal da escultura románica é o seu antinaturalismo. O obxectivo dos artistas non é imitar fielmente a natureza senón ser símbolos dos preceptos relixiosos. Por tanto, os artistas non tiñan problema en alterar as proporcións das figuras se iso lles servía para transmitir a mensaxe con máis claridade (o que se chama perspectiva xerárquica, onde os

personaxes principais teñen un tamaño máis grande). É crucial ter presente a lei do marco, é dicir, a ditadura do marco arquitectónico. Desta forma, as figuras teñen que adaptar a súa forma ao espazo de portadas, capiteis ou modillóns, o que fai que algunhas veces teñan posturas forzadas ou case imposibles.

Nas décadas anteriores ao ano 1000 e ata o 1033 (milenario da morte e resurrección de Cristo) xerouse un sentimento de medo ante o que se consideraba a proximidade do fin do mundo. A este terror, colaboraba o clima de guerras, epidemias e fame. Quizais isto teña que ver con que a principal fonte iconográfica fose a Apocalipse, libro sacro (incluído na Biblia) que recolle a visión de San Xoán sobre o remate dos tempos, cando Cristo volve para dirixir o Xuízo Final.

Neste relato, inspírase o tipo de imaxe coñecido como Pantocrátor, representación de Cristo situado no interior dunha mandorla ou améndoa. Está rodeado polo *Tetramorfos*, visión simbólica dos catro evanxelistas, que son o león (San Marcos), o touro (San Lucas), a aguiña (San Xoán) e o anxo (San Mateo). A *Dextera Domini* ou man dereita de Deus e outra representación típica da escultura e da pintura románica, que expresa a intervención divina nun determinado contexto. O *Agnus Dei* ou cordeiro místico que redime aos homes e triunfa sobre a morte tamén é un elemento moi característico. Outros símbolos moi recurrentes son o Crismón acompañado das letras gregas alfa e omega (é o símbolo de Cristo, principio e fin de todas as cousas), a pomba como símbolo do Espírito Santo e a maiores destes, outros moitos procedentes da Biblia. No románico tamén atopamos escenas de tipo profano, pero con carácter simbólico (como os meses do ano, reflectidos con imaxes relativas ás tarefas agrícolas ou a vida dos campesinos). Para acabar, diremos que a nivel ornamental aparecen tamén elementos vexetais e xeométricos.

Pintura románica:

Cumpría a mesma función que a escultura, comunicar os sentimentos relixiosos, entendendo que os templos eran espazos para atoparse con Deus. A estrutura da arquitectura incluía espazos amplos, idóneos para albergar as pinturas (como eran os muros, fachadas, altares, etc). Os temas principais, ao igual que na escultura, son Cristo entronizado, a Apocalipse, a volta de Cristo para o Xuízo Final, o *Pantocrátor*, o *Tetramorfos*, a *Dextera Domini*, o *Agnus Dei*... A mensaxe é moi clara, pretendendo dicir que o home é fráxil e pecador, e a lei de Deus premiará aos bos e castigará aos malos. A Virxe, como na escultura, exalta a súa virxinidade e maternidade. A súa actitude é hierática e non mantén ningunha comunicación co neno, que se apoia nas súas pernas. As figuras humanas apenas aparecen, senón é estritamente necesario nas narracións bíblicas. As figuras profanas e os signos do zodiaco están presentes relacionando o sometemento do home aos tempos que marca a natureza e, por tanto Deus. Atopamos tamén representacións de animais, sobre todo, bestas que simbolizan o pecado a través da súa fealdade.

Para rematar temos que facer unha alusión á pintura aplicada á iluminación (ilustración) de libros, que se desenvolveu durante toda a Idade Media e tamén aos tapices, que sempre tiñan como base unha pintura. O *Tapiz de Bayeux*, que narra a conquista de Inglaterra polos normandos en 1066, é unha das máis extraordinarias obras da arte medieval.